

“Reputational Harm” as the Core of Criminal Defamation in Iranian Criminal Law

Mojtabi Malekafzali Ardakani^{1✉}, Bahare Karami²

1. *Corresponding Author*, Assistant Professor, Department of Law, Faculty of Law, Political Science and History, Yazd University, Yazd, Iran. Email: malekafzali@yazd.ac.ir

2. PhD in Jurisprudence and Criminal Law, Department of Jurisprudence and Criminal Law, Faculty of Theology and Islamic Studies, Meybod University, Meybod, Iran. Email: b_karami90@yahoo.com

Article Info	ABSTRACT
Article type: Research Article	Criminal defamation is an offense against a person’s moral and social personality and has long been recognized in Iranian criminal legislation. Its current statutory basis is Article 697 of Book Five of the Islamic Penal Code. Judicial decisions reveal substantial disagreement over the elements of the offense. Some courts require that the attribution of a crime be disseminated in a manner capable of damaging the victim’s social reputation, while others consider a direct accusation communicated only to the person concerned sufficient. The same disagreement appears in criminal-law doctrine. Using a descriptive-analytical method and drawing on legislative studies, principles of jurisprudence, interpretation, and ethics, this article examines whether dissemination is a constitutive condition of criminal defamation.
Article history: Received 03 September 2023 Received in revised form 09 October 2023 Accepted 22 November 2023 Available online 22 June 2026	It concludes that the true object of the prohibition in Article 697 is not the bare attribution of an offense, but the reputational harm caused by attributing criminal conduct to another. The article accordingly proposes amendments that would state the dissemination requirement more clearly.
Keywords: criminal defamation, social reputation, reputational harm, dissemination	
Cite this article: Malekafzali Ardakani, M., & Karami, B. (2026). “Reputational Harm” as the core of criminal defamation in Iranian criminal law. <i>Studies of Islamic Jurisprudence and Basis of Law</i> , 20(1), 53-72. https://doi.org/10.22034/fvh.2024.16900.1829	
© Author(s) retain the copyright. Publisher: Al-Mustafa International University. DOI: https://doi.org/10.22034/fvh.2024.16900.1829	

Introduction

Article 697 criminalizes the explicit attribution or publication of conduct that constitutes an offense where the accuser cannot prove the allegation, subject to the statutory exception for matters carrying a fixed punishment. The addition in 1996 of the phrase “or by any other means” generated conflicting readings. One interpretation treats every means of communication as sufficient, even where no one except the accused person learns of the allegation. The competing interpretation reads “any other means” ejusdem generis with printed papers, newspapers, and public speeches and therefore requires a means capable of disseminating the accusation.

The relevant factual possibilities range from an accusation known to no one, to an accusation communicated only to its target, to limited circulation among a few persons, and finally to broad public circulation. The first situation cannot amount to a completed communicative offense, while the fourth plainly can. The real controversy concerns the second and third situations. The article asks whether a criminal attribution becomes defamation without dissemination or whether dissemination, and thus the risk of public reputational injury, is indispensable.

Methodology

The study is descriptive-analytical and adopts a foundational approach. It combines methods from legislative studies with principles of Islamic legal theory, interpretation, and ethics. Statutory language, legislative history, judicial decisions, and doctrinal writings are assessed to identify the legal interest protected by Article 697 and to determine whether dissemination is implicit in its structure.

Literature Review

Despite the practical importance of the issue, prior scholarship has not supplied a sufficiently comprehensive argument either for or against the dissemination requirement. As a result, judges, lawyers, and other users of the criminal statute continue to reach divergent conclusions, producing inconsistent judgments. Existing commentary generally relies on the phrase “by any other means” without reconstructing the protected legal interest or the historical development of the offense.

Findings

The protected interest and true object of Article 697 is another person’s social reputation. The offense is therefore best understood as causing reputational harm through the attribution of criminal conduct. Dissemination is not an incidental circumstance but the mechanism by which the protected social standing is endangered or impaired. Where the allegation is communicated

only to the person accused, the conduct may constitute insult under Articles 608 or 609, but it should not automatically be treated as criminal defamation.

Discussion

Three considerations support this conclusion. First, the specific means listed in Article 697 are all ordinarily capable of public communication; extracting their common rationale indicates that reputational damage, not private confrontation, is the statutory target. Second, the historical development of the provision shows increasing emphasis on the public and discrediting dimension of the attributed conduct. Third, coherence between the main clause and its note, which addresses publication amounting to dissemination of indecency, supports a unified understanding of publication as an element of the offense.

This interpretation also accords with caution in criminalization, the rule of *dar'*, and the principle that criminal statutes should be construed in favor of the accused. It preserves the distinction between defamation and insult and prevents an expansive reading that would turn every private accusation into the more serious offense of defamation.

Conclusion

Criminal defamation under Article 697 requires the attribution of an offense in a manner that disseminates the allegation and damages or endangers the victim's social reputation. Although the statute does not state the requirement in express terms, its language, legislative history, protected interest, and internal logic support that conclusion. Legislative amendment should clarify that "reputational harm through dissemination of a criminal attribution" is the core of the offense, thereby reducing inconsistent judicial practice.

Declarations

Author Contributions: Mojtabi Malekafzali Ardakani and Bahare Karami jointly collected and analyzed the data and prepared the research report.

Data Availability Statement: Not applicable.

Acknowledgements: The authors expressed their appreciation to the Professor Najafi Abrandabadi Library of Law and Criminal Sciences for assistance in obtaining research and bibliographic sources.

Ethical Considerations: The authors observed the ethical principles governing the conduct and publication of scientific research.

Funding: This research received no specific grant from public, commercial, or not-for-profit funding bodies.

Conflict of Interest: The authors declared no conflict of interest.

Declaration of Generative AI and AI-assisted Technologies: The authors declared that no artificial intelligence was used in the writing process.

«بدنام‌سازی»؛ درون‌مایه بزه افترا در حقوق کیفری ایران

مجتبی ملک‌افضلی اردکانی^۱، بهاره کرمی^۲

۱. نویسنده مسئول، استادیار، گروه حقوق، دانشکده حقوق، علوم سیاسی و تاریخ، دانشگاه یزد، یزد، ایران. رایانامه: malekafzali@yazd.ac.ir
۲. دانش‌آموخته دکتری، گروه فقه و حقوق جزا، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه میبد، میبد، ایران. رایانامه: b_karami90@yahoo.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۶/۱۲ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۷/۱۷ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۸/۳۰ تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۴/۰۱ کلیدواژه‌ها: افترا، حرمت اجتماعی، بدنام‌سازی، اشاعه	افترا از جمله جرایم علیه شخصیت معنوی اشخاص است که از دیرباز در سیاهه جرایم کشورمان وجود داشته است. در حال حاضر مستند قانونی این جرم، ماده ۶۹۷ از کتاب تعزیرات قانون مجازات اسلامی می‌باشد. بررسی آراء محاکم کیفری در مورد بزه افترا از اختلاف‌نظر قضات در خصوص شرایط تحقق این بزه حکایت دارد؛ به‌گونه‌ای که برخی از ایشان برخلاف برخی دیگر، بدنام‌سازی و هتک حرمت اجتماعی بزه‌دیده از طریق «اشاعه انتساب جرم» به وی را شرط تحقق افترا می‌دانند. اختلاف‌نظر مذکور در دکترین حقوق کیفری نیز قابل مشاهده است؛ از این‌رو نویسندگان این پژوهش جایگاه شرط مذکور در تحقق افترا را به‌عنوان سؤال اصلی تحقیق در نظر گرفته‌اند. مقاله با روش توصیفی-تحلیلی و بهره‌گیری از آموزه‌های علوم مختلف و نگاهی بنیادین، قرائن و اماراتی در شرطیت اشاعه ارائه نموده و به این نتیجه نائل آمده است که متعلق حقیقی حکم در ماده ۶۹۷ تعزیرات، «بدنام‌سازی دیگری از طریق انتساب جرم به وی» است. در نهایت، در جهت اصلاح ماده قانونی مورد بحث، پیشنهادهایی ارائه گردیده است.

استناد: ملک‌افضلی اردکانی، مجتبی؛ و کرمی، بهاره. (۱۴۰۵). «بدنام‌سازی»؛ درون‌مایه بزه افترا در حقوق کیفری ایران. مطالعات

فقه اسلامی و مباحث حقوق، ۱۲۰(۱)، ۷۲-۵۳. <https://doi.org/10.22034/fvh.2024.16900.1829>

مقدمه

یکی از جرایم علیه شخصیت معنوی اشخاص که از دیرباز در سیاهه جرایم کشورمان وجود داشته، افترا می‌باشد. ماده ۶۹۷ از کتاب تعزیرات قانون مجازات اسلامی در خصوص این بزه چنین مقرر نموده است:

«ماده ۶۹۷ - هرکس به وسیله اوراق چاپی یا خطی یا به وسیله درج در روزنامه و جرائد یا نطق در مجامع یا به هر وسیله دیگر به کسی امری را صریحاً نسبت دهد یا آن‌ها را منتشر نماید که مطابق قانون آن امر جرم محسوب می‌شود و نتواند صحت آن اسناد را ثابت نماید جز در مواردی که موجب حد است به جزای نقدی درجه شش محکوم خواهد شد.

تبصره - در مواردی که نشر آن امر اشاعه فحشا محسوب گردد هرچند بتواند صحت اسناد را ثابت نماید مرتکب به مجازات مذکور محکوم خواهد شد.^۱»

عبارت «یا به هر وسیله دیگر» مهمترین تغییری است که قانون‌گذار سال ۱۳۷۵ آن را به نسخه پیشین مستند قانونی بزه افترا یعنی ماده ۱۴۰ از کتاب تعزیرات قانون مجازات اسلامی - مصوب ۱۳۶۲ -^۲ اضافه نموده است. افزوده شدن این عبارت به متن قانون، منشأ اختلاف نظرات محاکم گردیده است؛ عده‌ای از قضات با تفسیری عام از عبارت مذکور، آن را شامل هر طریق و وسیله‌ای می‌دانند ولو اینکه به جز شخص منتسب‌الیه هیچ شخص دیگری از انتساب، مطلع نشده باشد و برخی دیگر «وسیله دیگر» را از جنس وسایل و طرق بیان شده در متن ماده دانسته و بر آنند که این «وسیله» لازم است همچون سایر مثال‌های ذکر شده در ماده، تأمین‌کننده شرط «اشاعه انتساب» باشد.

دکترین حقوق کیفری نیز در این خصوص رویه واحدی نداشته است؛ برخی هم‌صدا با موافقان شرطیت و برخی همراه با مخالفان شرطیت اشاعه انتساب بوده‌اند. می‌توان گفت مهمترین علت مغلوبه نشدن این نزاع، ضعف مبانی استدلالی هریک از طرفین دعوا بوده است؛ به‌گونه‌ای که در این سال‌ها نتوانسته‌اند یکدیگر را قانع نمایند. برای تبیین دقیق موضوع و با یک حصر عقلی می‌توان افراد مطلع از انتساب جرم به دیگری (منتسب‌الیه) را در حالات ذیل دسته‌بندی نمود:

حالت اول: انتساب دهنده، هیچکس - حتی منتسب‌الیه - را از آن انتساب مطلع نمی‌کند؛ مانند آنکه انتساب‌دهنده آن را در دفترچه خاطرات خویش - که قرار نیست کسی به جز خودش آن را بخواند - بنویسد.

حالت دوم: انتساب دهنده فقط خود منتسب‌الیه را از آن مطلع می‌کند؛ مانند آنکه انتساب‌دهنده با یک تماس تلفنی یا ارسال ایمیل یا پیامک به تلفن شخصی مخاطب، امر مجرمانه‌ای را به او نسبت دهد.

حالت سوم: انتساب دهنده تعداد اندکی از اشخاص را مطلع می‌کند؛ مانند آنکه شخصی در حضور خانواده منتسب‌الیه، امر مجرمانه‌ای را به وی منتسب کند.

۱. روزنامه رسمی، ش. ۱۴۹۴۳، ۱۳۷۵/۰۴/۰۴.

۲. «ماده ۱۴۰ - هرکس به وسیله اوراق چاپی یا خطی یا انتشار آن‌ها یا به وسیله درج در روزنامه و جرائد یا نطق در مجامع به کسی امری را صریحاً نسبت دهد که مطابق قانون آن امر جرم محسوب می‌شود، نسبت دهنده مقتری خواهد بود؛ مشروط بر اینکه نتواند صحت آن اسناد را ثابت نماید. مجازات مقتری جز در مواردی که حد تعیین شده تا ۷۴ ضربه شلاق است.» (روزنامه رسمی، ش. ۱۱۲۷۸، ۱۳۶۲/۸/۲۳)

حالت چهارم: انتساب دهنده تعداد قابل توجهی از اشخاص را مطلع می‌کند.

حالت اول را نمی‌توان مشمول ماده ۶۹۷ دانست؛ از این جهت که مرتکب، رفتار مجرمانه خویش را به منصفه ظهور نرسانده است؛ انتسابی که روی کاغذی نوشته می‌شود و در گنج‌های نگهداری می‌شود همچون فکری است که در گنجینه ذهن باقی مانده و از عالم ذهنیت به فعلیت نرسیده است؛ در واقع، می‌توان گفت «نسبت دادن» از سنخ رفتارهایی است که برای فعلیت یافتن نیازمند اطلاع حداقل یک انسان دیگر است. در نقطه مقابل، برخی از رفتارهای انسانی هم هستند که نیازی به مواجه با مخاطب ندارند؛ به‌عنوان مثال سرقت یا مصرف مسکر چنین هستند. برخی از نویسندگان عدم شمول ماده مذکور بر این حالت را ناشی از طبع عمدی افترا دانسته‌اند (زراعت، ۱۳۹۲، ص. ۳۶۹)؛ درحالی‌که این عدم شمول، چنان‌که گفته شد ناشی از فعلیت نیافتن «نسبت دادن» است. آری؛ اگر در چنین حالتی بدون اراده شخص نسبت‌دهنده، منتسب‌الیه یا اشخاصی دیگر به‌صورت تصادفی از آن انتساب مطلع شوند، می‌توان عدم شمول ماده بر آن را معلول ماهیت عمدی جرم افترا دانست.

برخی دیگر، علت عدم شمول ماده بر حالت اول را لزوم علنی بودن افترا دانسته‌اند (شامبیاتی، ۱۳۹۳، ص. ۴۵۱). با توجه به آنچه گفته شد، نادرستی این استدلال نیز آشکار است؛ زیرا اولاً اطلاع یافتن منتسب‌الیه از انتساب برای اتصاف آن به وصف «علنی» کافی نیست. «در حقوق کیفری علنی محسوب شدن یک جرم، به حصول یکی از این دو شرط منوط است: ارتکاب جرم در حضور شخص ثالث یا معد بودن محل ارتکاب جرم برای حضور اشخاصی دیگر ولو اینکه در آن لحظه هیچ‌کس آنجا حضور نداشته باشد.» (میرمحمد صادقی، ۱۴۰۱، ص. ۴۶) ثانیاً صرف علنی بودن انتساب نیز برای شمول ماده بر رفتار کفایت نمی‌کند؛ چراکه ممکن است کسی غیر از منتسب‌الیه از انتساب مطلع نشود.

در تحقق بزه افترا در حالت چهارم نیز تردید و اختلافی نیست. محل بحث این نوشتار، در واقع، حالت‌های دوم و سوم است؛ هنگامی‌که جرمی انتساب داده شده اما اشاعه نیافته و افراد زیادی از آن مطلع نشده‌اند. سؤال این است که آیا اشاعه انتساب، شرط تحقق افتراست یا اینکه اشاعه بلاشرط است و افترا در فرض منتفی بودن آن نیز محقق می‌شود؟ به‌عنوان فرضیه، شرطیت «اشاعه انتساب جرم به دیگری» قابل تصور است.

بررسی آراء محاکم نشان می‌دهد دادنامه‌های زیادی مبتنی بر دیدگاهی است که قائل به بلاشرط بودن «انتشار» در تحقق بزه افترا می‌باشد؛^۱

۱. به‌عنوان نمونه می‌توان به آراء زیر اشاره نمود:

دادنامه شماره ۹۰۰۸۸ مورخ ۹۲/۹/۲۴ شعبه ۱۰۴۴ تهران، دادنامه شماره ۹۳۰۹۹۷۰۲۲۱۴۰۱۱۸۵ مورخ ۰۲/۰۹/۱۳۹۳ شعبه ۱۴ دادگاه تجدیدنظر استان تهران در تأیید دادنامه شماره ۵۳۱ مورخ ۹۳/۷/۹ صادر شده از شعبه ۱۱۴۵ دادگاه جزایی تهران و دادنامه شماره ۹۲۰۹۹۷۰۲۳۴۱۰۱۱۳۰ مورخ ۲۸/۰۸/۱۳۹۲ شعبه ۴۲ دادگاه تجدیدنظر استان تهران در تأیید دادنامه ۷۰۶۱۳-۹۲/۷/۸ شعبه ۱۱۷۷ دادگاه عمومی جزایی تهران (در خصوص تحقق بزه افترا از طریق ارسال پیامک به تلفن همراه شخص منتسب‌الیه) و دادنامه شماره ۹۳۰۹۹۷۰۲۲۲۲۰۱۱۳۸ مورخ ۱۷/۰۸/۱۳۹۳ شعبه ۲۲ دادگاه تجدیدنظر استان تهران در تأیید دادنامه شماره ۷۰۴۰۷ مورخ ۹۳/۰۵/۱۵ صادره از شعبه ۱۰۴۲ (در خصوص تحقق بزه افترا از طریق ارسال نامه به شخص منتسب‌الیه).

در عین حال، نمونه‌های نادری از دادنامه‌ها را نیز می‌توان یافت که اشاعه را شرط تحقق این بزه می‌دانند.^۱ تنها دلیل دیدگاه دوم، عبارت «یا به هر وسیله دیگر» است که با تصویب کتاب پنجم قانون مجازات اسلامی در مورخ ۱۳۷۵/۳/۲ به متن ماده ۶۹۷ افزوده شده است؛ چنان‌که اقلیت قضاات حاضر در نشست قضایی شماره ۷۱۳۳-۱۳۹۹ مورخ ۱۳۹۸/۰۵/۱۰ به آن تصریح نموده‌اند: «با توجه به عبارت «یا» مقرر در ماده ۶۹۷ قانون مجازات اسلامی... (به هر وسیله دیگر به کسی امری را صریحاً نسبت دهد یا آن‌ها را منتشر نماید) عدم نشر و یا عدم حضور ثالث در نسبت دادن عمل مجرمانه مانع صدق بزه افتراء نمی‌گردد.» عجیب آنکه هیئت عالی این نشست قضایی نیز نظر اقلیت را پذیرفته است: «انتساب صریح عنوان مجرمانه بدون نشر، کافی برای تحقق رکن مادی افتراء می‌باشد» (نشست قضایی چالوس، ۱۳۹۸). لازم به ذکر است این دیدگاه در میان نویسندگان حقوق کیفری نیز طرفدارانی دارد (میرمحمدصادقی، ۱۴۰۱، ص. ۷۱).

ناگفته نماند در این رویکرد، با انتفاء تحقق افتراء، رفتار مرتکب مصداقی از بزه توهین (موضوع مواد ۶۰۸ یا ۶۰۹ از کتاب تعزیرات قانون مجازات اسلامی) خواهد بود.

با وجود اهمیت بسزای شرطیت یا عدم شرطیت «اشاعه انتساب جرم به دیگری»، تاکنون هیچ پژوهشی به تدارک ادله کافی و قانع کننده برای اثبات یا عدم اثبات شرطیت مذکور به رشته نگارش در نیامده است؛ به‌گونه‌ای که اختلاف میان کاربران متون قانونی اعم از قضاات و وکلا و غیر ایشان همچنان وجود داشته و این امر موجب صدور آرای متفاوت از محاکم قضایی می‌شود.

این پژوهش تلاش دارد با به کار بستن آموزه‌های مختلفی از دانش «مطالعات قانون‌گذاری» و برخی از علوم اسلامی همچون «اصول فقه»، «تفسیر» و «اخلاق» قرائن و اماراتی جدید برای شرطیت اشاعه انتساب ارائه نماید. قبل از آن، مفهوم کلیدواژگان تحقیق را مرور می‌نماییم.

چهار چوب مفهومی پژوهش

حرمت اجتماعی

حرمت، واژه‌ای عربی از ماده «ح-ر-م» است که در معانی مختلفی همچون ذمه، احترام، هیبت (ابن‌منظور، ۱۴۱۴، ج. ۱۲، ص. ۱۲۴) و آنچه هتک‌کش حلال نیست (حسینی واسطی زبیدی، ۱۴۱۴، ج. ۱۶، ص. ۱۳۸) آمده است. در زبان فارسی حرمت در دو معنا به کار رفته است؛ یکی ناروایی و ناروا شدن و دیگری بزرگداشت، احترام، آزر (دهخدا، ۱۳۷۷، ج. ۶، ص. ۸۸۶۸). از نظر اصطلاحی، حرمت عنوان عامی است که در ادبیات حقوقی ما با تعابیر مختلفی نظیر حیثیت، شرف، آبرو، تمامیت، کرامت، اعتبار، اسم و رسم و احترام مورد توجه

۱. دادنامه شماره ۱۷۳۷۰۲۲۲۳۰۹۹۷۰۹۳ مورخ ۱۳۹۳/۱۲/۲۳ شعبه ۲۳ دادگاه تجدیدنظر استان تهران در رد قسمت مرتبط از دادنامه شماره ۱۴۰۴-۳۰-۹۲ مورخ ۱۳۹۲/۱۲/۲۶ صادره از شعبه ۱۱۳۲ دادگاه عمومی نیز نمونه‌ای از اعتقاد دادگاه به شرطیت اشاعه در تحقق بزه افتراء می‌باشد. در این دادنامه دادرسی تأکید دارد که «تحقق جرم افتراء با توجه به طرق و وسایل و ابزار ارتکاب آن لزوماً با تعداد و شمارگان بالا است و در مانحن فیه مفقود است؛ زیرا تجدیدنظرخواه از طریق مرجع قانونی شکایت نموده و این انتساب در مالأعام و در میان افراد صورت نگرفته است.»

واقع شده است. وجه مشترک همه تعابیر مذکور آن است که دلالت بر مصون بودن از تعرض می‌کنند (انصاری، ۱۳۹۲، ص. ۳۲).

حرمت دارای وجوه مختلفی است: حرمت ذاتی (کرامت ذاتی که انسان بماهو انسان آن را داراست)، حرمت ذهن یا شخصی^۱ (ارزشی که هر فرد برای خود نزد دیگران قائل است)، حرمت عینی^۲ یا اجتماعی^۳ (اعتبار، احترام و ارزشی که شخص در نتیجه حضور و فعالیت در جامعه، نزد دیگران به دست می‌آورد) و حرمت قانونی (حرمتی که قانون برای برخی از اشخاص یا مفاهیم یا اشیاء در نظر می‌گیرد و از آن حمایت می‌کند) (انصاری، ۱۳۹۲، صص. ۳۲-۳۳). در این نوشتار معنای دوم لغوی و وجه عینی یا اجتماعی آن مد نظر است.

افترا

افتراء مصدر مشتق از ماده «ف- ر- ی»، به معنای ساختگی (ابن منظور، ۱۴۱۴، ج. ۱۵، ص. ۱۵۴)، بهتان زدن (حسینی واسطی زبیدی، ۱۴۱۴، ج. ۳، ص. ۲۰)، دروغ بستن (ابن منظور، ۱۴۱۴، ج. ۱۵، ص. ۱۵۲)، کذف کردن (تهمت زنا یا لواط به کسی زدن) (فراهیدی، ۱۴۱۰، ج. ۸، ص. ۲۸۰) و افک (کذب) آمده است.^۴ در کلام فقها، واژه‌های افترا و فربه برای مطلق نسبت دادن کذب به دیگری استعمال شده است؛ خواه آنچه نسبت داده شده قابل مجازات باشد خواه نباشد (حلی، ۱۴۱۳، ج. ۹، ص. ۳۹۰) و خواه مجازات آن حد باشد (نسبت دادن زنا یا لواط به غیر) (عاملی، ۱۴۱۰، صص. ۲۵۳ و ۲۵۶) خواه نباشد (نسبت دادن هر عمل قابل مجازات دیگر به جز زنا و لواط به غیر) (نجفی، ۱۴۰۴، ج. ۴۱، ص. ۴۱۶).

دکترین حقوق کیفری، افترا را اسناد کاذبانه یک جرم (غیر از زنا یا لواط) به دیگری می‌داند (میرمحمد صادقی، ۱۴۰۱، صص. ۶۹ و ۷۹؛ آقایی‌نیا، ۱۳۹۹، ص. ۱۰۵؛ شامیباتی، ۱۳۹۳، ص. ۴۵۶). بدین ترتیب، باید گفت افترا بیان‌های از نوع «اظهار واقع»^۵ را در بر می‌گیرد (مانند انتساب سرقت به دیگری) نه بیان‌های از نوع «اظهار نظر» (مانند انتساب حماقت به دیگری).^۶ (اظهار واقع برخلاف اظهار نظر، قابل اثبات یا رد است.) مقصود ما از «بزه افترا» بزه موضوع ماده ۶۹۷ از کتاب تعزیرات قانون مجازات اسلامی، مصوب دوم خرداد ماه ۱۳۷۵ است که زین پس در این نوشتار به اختصار آن را «ماده ۶۹۷» می‌گوییم.

1. Subjective honour (en), L honour (fr)

2. Objective honour (en), la consideration (fr)

3. Social honour

۴. اهل لغت برای ماده «ف- ر- ی» معانی دیگری را نیز ذکر کرده‌اند؛ از جمله «قطع کردن و شکافتن» چنان که گفته شده «قَرَى الشَّيْءَ قَرِيًّا» یعنی «قَطَعَهُ وَ شَقَّه»، خواه در جهت افساد باشد، خواه برای اصلاح (شرتونی، ۱۳۷۴، ج. ۴، ص. ۱۵۹؛ صاحب بن عباد، ۱۴۱۴، ج. ۱۰، ص. ۲۵۷). همین ماده در معنای عجیب (ابن منظور، ۱۴۱۴، ج. ۱۰، ص. ۳۱۱؛ نجار، مصطفی و زیات، ۱۹۸۹، ج. ۲، ص. ۶۸۷) و عظیم (فراهیدی، ۱۴۱۰، ج. ۸، ص. ۲۸۱) نیز به کار رفته است؛ چنان که خداوند تعالی در آیه ۲۷ سوره مبارکه مریم می‌فرماید: «... يَا مَرْيَمُ لَقَدْ جِئْتِ شَيْئًا فَرِيًّا». به نظر نمی‌رسد معنای مذکور ارتباطی با افترا داشته باشند؛ چنان که ماده «ف- ر- ی» در این معانی به باب افتعال نرفته است.

5. Statement of fact

6. Statement of opinion

قرائن و امارات دال بر شرطیت اشاعه انتساب در تحقق بزه افترا

ترکیب مجلس قانون گذاری در هر دوره، متفاوت از دوره قبل است و دسترسی به جمع نمایندگانی که قانونی را تصویب نموده اند، عملاً مقدور نمی باشد. در این شرایط بهترین منبع و مأخذ برای تفسیر نص قانونی، مشروح مذاکرات قانون گذار است اما هم ماده ۶۹۷ هم اسلاف آن در قانون مجازات اسلامی ۱۳۶۲ و ماده ۲۶۹ قانون مجازات عمومی ۱۳۰۴ همگی مصوب کمیسیون تخصصی مجلس هستند و شوربختانه مشروح مذاکرات این کمیسیون ها ثبت و ضبط نشده و در دسترس نیست. با لحاظ مراتب فوق و انسدادی^۱ که در مسیر کسب علم و یقین در صورت واقعی موضوع وجود دارد، چاره ای جز تمسک به قرائن و امارات مختلف به منظور دستیابی به «ظن مطلق»^۲ نیست. برای شرطیت انتشار انتساب می توان به قرائن و امارات زیر استناد نمود:

۱. تنقیح مناط وسایل مذکور در ماده

«تنقیح مناط» از اصطلاحات رایج در متون فقهی و لسان فقیهان است و عبارت است از راهیابی به متعلق حقیقی حکم و تبیین و استخراج آن از درون نصوص و تعبیرات ظاهری به کمک قرائن (کلاتری، ۱۳۸۲، ص. ۱۳۷). «تنقیح مناط در جایی است که قانون گذار، حکم را به ملاک و سبب نسبت داده ولی مناسبات و اوصاف و حالاتی پیرامون آن را فراگرفته که دخالتی در ثبوت حکم ندارند؛ به همین جهت، فقیه حکم را از آن حالات و اوصاف، منقح می گرداند و آن ها را از ارتباط داشتن نسبت به حکم و از اعتبار می اندازد تا حکم، عمومیت و گستردگی خود را پیدا کند و فقیه بتواند در موارد مشابه به آن استناد و از آن استنباط کند.» (قلی زاده، ۱۳۷۹، ص. ۸۲؛ فیض، ۱۳۹۱، ص. ۲۰۴)

با لحاظ شرایط فوق و مذاقه در وسایل و طرق مذکور در ماده ۶۹۷ یعنی «اوراق چاپی یا خطی یا به وسیله درج در روزنامه و جرائد یا نطق در مجامع» می توان گفت متعلق حقیقی حکم در این ماده «بذنام سازی دیگری» است؛ چیزی که جز با اطلاع رسانی عمومی میسور نمی باشد. به عبارت دیگر، این وسایل و طرق به روشنی مثبت این نظر است که رفتار مورد نظر قانون گذار نه یک انتساب ساده بلکه انتسابی است که بالقوه امکان ایراد

۱. «انسداد» در لغت به معنای بسته بودن در مقابل افتتاح به معنای باز بودن است. در اصطلاح علم اصول فقه، انسداد، حالتی است که برای مکلف راه علم به احکام بسته باشد. علما در مسائل اعتقادی یعنی اصول عقاید همانند وجوب شناخت خداوند، صفات او و ضرورت شناخت پیامبران و ائمه (ع) و معاد و ... افتتاحی اند؛ یعنی دلایل زیادی از عقل و نقل وجود دارد که انسان را به احکام اعتقادی می رساند و برای انسان قطع و یقین حاصل می شود، پس بحث انسداد یا افتتاح تنها در احکام شرعی فرعی (اعم از تکلیفی یا وضعی، واقعی یا ظاهری) مطرح است نه در احکام اعتقادی. قائلان به انسداد معتقدند هنگام شک در تکالیف واقعی عقل می گوید باید به هر ظنی عمل کرد که از این دلیل عقلی به «انسداد» تعبیر می شود. تمامیت دلیل انسداد مبتنی بر تمامیت «مقدمات انسداد» است؛ مانند آنکه احتیاط کلی در اطراف آن حکم نه واجب باشد و نه جایز. در آن صورت حجیت «ظن مطلق» اثبات می گردد. در واقع در این موارد، امر دایر است بین اینکه به ظن مطلق عمل کرده و مشکوک و موهوم را کنار بگذاریم یا برعکس مظنون را کنار گذاشته و مشکوک و موهوم را اخذ کنیم. از آنجاکه ترجیح مرجوح قبیح است پس باید عمل به ظن مطلق کرد (ولایی، ۱۳۸۷، صص. ۱۲۴-۱۲۵؛ فیض، ۱۳۹۱، صص. ۱۹۱-۱۹۲).

۲. ظنی که دلیل خاصی بر حجیت آن اقامه نشده باشد، «ظن مطلق» نام دارد؛ مانند ظنی که به وسیله دلیل انسداد حجیت آن اثبات شود (ولایی، ۱۳۸۷، ص. ۲۱۱؛ فیض، ۱۳۹۱، ص. ۲۲۸).

آسیب به وجهه اجتماعی بزه‌دیده را داشته باشد؛ چنین انتسابی لزوماً با اطلاع یافتن تعداد قابل توجهی از مردم تحقق می‌یابد (آقای‌نیا، ۱۳۹۲، ص. ۷۰).

تبارشناسی ماده ۶۹۷ تعزیرات نیز مؤید همین رویکرد می‌باشد. ماده ۲۶۹ در فصل چهاردهم از باب سوم قانون مجازات عمومی مصوب ۱۳۰۴/۱۰/۲۳ در «افترا، توهین و هتک حرمت» نیز وسایل و طرق تحقق افترا را «اوراق چاپی یا خطی یا به‌وسیله انتشار اعلان یا اوراق مزبوره یا به‌وسیله نطق در مجامع» می‌داند.^۱ وسایل و طرق انتساب بزه در اولین ویرایش این ماده یعنی ماده ۱۴۰ از کتاب تعزیرات قانون مجازات اسلامی - مصوب ۱۳۶۲/۵/۱۸ - به «اوراق چاپی یا خطی یا انتشار آن‌ها یا به‌وسیله درج در روزنامه و جرائد یا نطق در مجامع» تغییر یافت.^۲ پیداست که تنها تفاوت اصلی در وسایل انتساب بزه، افزوده شدن «روزنامه و جرائد» به وسایل قبلی است. گرچه تا قبل از تصویب قانون تعزیرات سال ۱۳۶۲ نیز انتساب بزه به دیگری در روزنامه‌ها و جرائد مصداقی از انتساب از طریق «اوراق چاپی» و وفق ماده ۱۴۰ پیش‌گفته قابل تعقیب بود، قانون‌گذار خواسته ادبیات خود را نیز متناسب با تحولات حوزه رسانه‌های عمومی روزآمد نماید.

از سوی دیگر، می‌توان گفت اصولاً کارکرد «بیان مصادیق»، ارائه «مناطق حکم» به کاربران قانون است. قانون‌گذار سال ۱۳۰۴ می‌توانست به‌سادگی بگوید «هرکس صریحاً جرمی را به دیگری نسبت دهد و نتواند صحت اسناد آن را اثبات کند، مقتری محسوب می‌شود.» اما چنین نکرده و برای بیان مقصود خویش به ذکر چندین مصداق مختلف متمسک شده است. قانون‌گذار با آنکه می‌دانسته که «خیر الکلام ما قل و دل» و حکمت‌هایی چون «کم گوی و گزیده گوی» نصب‌العین او بوده، چنین اطاله‌ای را لازم دانسته و حتی در سال ۱۳۶۲ یک مصداق دیگر نیز به مصادیق قبلی افزوده و «درج در روزنامه و جرائد» را نیز در کنار وسایل قبلی ذکر نموده است. مشابه این عملکرد را در مواد و قوانین دیگری نیز می‌توان یافت؛ به‌عنوان نمونه می‌توان از ماده ۶۲۱ کتاب تعزیرات قانون مجازات اسلامی یاد کرد که حکم آدم‌ربایی را به ربودن شخص دیگر «با قصد مطالبه وجه یا مال یا به قصد انتقام یا به هر منظور دیگری»^۳ اختصاص داده است. اداره کل حقوقی قوه قضائیه طی یک نظریه مشورتی چنین بیان داشته است: «مصادیق «به هر منظور دیگر» به شرح مذکور در ماده ۶۲۱ قانون

۱. «ماده ۲۶۹ هرکس به‌وسیله اوراق چاپی یا خطی یا به‌وسیله انتشار اعلان یا اوراق مزبوره یا به‌وسیله نطق در مجامع به یک یا چند نفر امری را صریحاً نسبت دهد که مطابق قانون مجازات آن امر جنحه یا جنایت محسوب شود، مقتری محسوب خواهد شد؛ مشروط بر اینکه نتواند صحت آن اسناد را ثابت نماید.»

۲. «ماده ۱۴۰- هرکس به‌وسیله اوراق چاپی یا خطی یا انتشار آن‌ها یا به‌وسیله درج در روزنامه و جرائد یا نطق در مجامع به کسی امری را صریحاً نسبت دهد که مطابق قانون آن امر جرم محسوب می‌شود، نسبت دهنده مقتری خواهد بود؛ مشروط بر اینکه نتواند صحت آن اسناد را ثابت نماید. مجازات مقتری جز در مواردی که حد تعیین شده تا ۷۴ ضربه شلاق است.» (روزنامه رسمی، ش. ۱۱۲۷۸، ۱۳۶۲/۸/۲۳)

۳. «ماده ۶۲۱- هرکس به قصد مطالبه وجه یا مال یا به قصد انتقام یا به هر منظور دیگری به عنف یا تهدید یا حیل یا به هر نحو دیگر شخصاً یا توسط دیگری شخصی را برباید یا مخفی کند در صورتی که ارتکاب جرم به عنف یا تهدید باشد به حبس درجه چهار و در غیر این صورت به حبس درجه پنج محکوم خواهد شد در صورتی که سن مجنی‌علیه کمتر از پانزده سال تمام باشد یا ربودن توسط وسایل نقلیه انجام پذیرد یا به مجنی‌علیه آسیب جسمی یا حیثیتی وارد شود، مرتکب به حداکثر مجازات تعیین شده محکوم خواهد شد در صورت ارتکاب جرایم دیگر به مجازات آن جرم نیز محکوم می‌گردد.»

تعزیرات ۱۳۷۵ باید پس از احراز مماثلت با مثال‌های ذکر شده در آن ماده باشد تا جرم آدم‌ربایی تحقق یابد.^۱ به تعبیر یکی از نویسندگان صاحب‌نام «در ماده ۶۲۱ تعزیرات منظور مقنن از عبارت «یا به هر منظور دیگر» «خارج ساختن انگیزه از مصادیق حصری صدر ماده و تمثیلی نمودن آن در وصف سوء بودن است.» (آقای‌نیا، ۱۳۹۹، ص. ۲۰۶)

۲. سیر تحولات قانونی «رفتار انتسابی»

رفتار انتسابی در قانون مجازات عمومی ۱۳۰۴ امری بود که «مطابق قانون مجازات، آن امر جنحه یا جنایت محسوب شود.»^۲ درحالی‌که «خلاف» نیز نوعی «جرم» بود، قانون‌گذار از ذکر آن در کنار جنحه و جنایت ابا نمود. علت این امر چیزی جز تأکید وی بر جنبه «بدنام‌سازی» این بزه نبوده است؛ انتساب «جرائم خلافی» چندان واجد این خصیصه نبودند. از سوی دیگر باید گفت ذکر مطلق واژه «جرم» در قوانین تعزیرات پس از انقلاب اسلامی در شرایطی بوده است که با حذف تقسیم ثلاثی جرایم در نخستین سال‌های پس از پیروزی انقلاب اسلامی و نبود نظام درجه‌بندی شدت و ضعف جرایم، دست قانون‌گذار برای انتخاب جایگزین «جنحه و جنایت» بسته بوده است.^۳

۳. اقتضای وحدت موضوع تبصره و صدر ماده

تاریخ قانون‌گذاری در ایران نشان از کاربردهای متنوع «تبصره»^۴ دارد اما به یقین بهترین کاربرد تبصره، بیان مستثنیات یک حکم است (ملک‌افضلی اردکانی، ۱۴۰۱-۱۴۰۲، ص. ۱۹) که طبعاً موضوع آن باید با موضوع حکم صدر ماده وحدت داشته باشد. تبصره ماده ۶۹۷ مقرر می‌دارد: «در مواردی که نشر آن امر اشاعه فحشا محسوب گردد هرچند بتواند صحت اسناد را ثابت نماید مرتکب به مجازات مذکور محکوم خواهد شد.» موضوع این تبصره «اشاعه فحشا» می‌باشد و بنا به آنچه گفته شد، منطقی‌ترین تفسیر برای حکم قانون‌گذار در صدر ماده نیز اشاعه انتسابی کذب به دیگران خواهد بود. به عبارت دیگر، تعیین مجازات برای اشاعه فحشا در تبصره ماده - که در فضای صدر ماده قابل تفسیر و تبیین است - بر پذیرش اصل «اشاعه» در صدر ماده دلالت دارد. پس از ذکر ادله فوق، به‌عنوان مؤید نیز می‌توان به نظریه مشورتی ۷/۳۸۹۱ مورخ ۷۰/۵/۱۳۸۳ اداره کل حقوقی قوه قضائیه نیز اشاره نمود که در تأیید این دیدگاه چنین می‌گوید: «فلسفه وضع مواد ۶۹۷ و ۶۹۸

۱. نظریه مشورتی، ش. ۱۳۹۶/۵/۷، ۷/۹۶/۱۵۴۱.

۲. در قانون مجازات عمومی مصوب ۱۳۰۴ و اصلاحی ۱۳۵۲ جرایم از حیث شدت و ضعف مجازات به: جنایت، جنحه و خلاف تقسیم شده بود. در ماده ۷ قانون - اصلاحی ۱۳۵۲ - آمده بود: «جرم از حیث شدت و ضعف مجازات بر سه نوع است: ۱. جنایت، ۲. جنحه، ۳. خلاف» (روزنامه رسمی، ش. ۱۳۵۲/۳/۷، ۸۲۸۱) بر این اساس جرایم، به اعتبار نوع و میزان مجازاتی که برای آن‌ها مقرر شده بود قابل تشخیص بودند. این تقسیم‌بندی از جهت ماهوی بر شروع به جرم، تعدد و تکرار، آزادی مشروط، تعلیق تعقیب و اعاده حیثیت و از جهت شکلی بر صلاحیت دادگاه، تحقیقات مقدماتی، مرور زمان و اخذ تأمین از متهم تأثیرگذار بود.

۳. درجه‌بندی شدت و ضعف جرایم تعزیری در سال ۱۳۹۲ می‌تواند نقطه آغاز مناسبی برای نیل به تعیین یک نظام دقیق در این راستا باشد.

۴. واژه تبصره از مصادر باب تفعل (تفعله) است به‌معنای بینا کردن؛ در مفهوم حقوقی ساخته قانون‌گذار ایرانی است (پیش از استفاده از واژه «تبصره» در قوانینی از کلمات «تنبيه» یا «توضیح» استفاده شده است.) (بیگزاده، ۱۳۸۲، صص. ۶۰-۷۰).

قانون مجازات اسلامی جلوگیری از دادن نسبت‌های ناروا و انتشار اکاذیب و نتیجتاً لطمه زدن به حیثیت اشخاص است. طرق و وسایلی که به‌عنوان وسیله و ابزار ارتکاب جرم تعیین شده (روزنامه، نطق در مجامع، توزیع اوراق چاپی و خطی و...) معمولاً با تعداد و شمارگان بالا، نشر و توزیع می‌شود و در هر دو ماده آنچه که حایز اهمیت بوده و در واقع عنصر مادی جرایم فوق تلقی می‌شود، انتشار و توزیع است.»

نظر به قرائن و امارات پیش گفته می‌توان به این نتیجه نائل آمد که - بنا به ظن قوی - اشاعه انتساب جرم به دیگری، شرط تحقق بزه افترا می‌باشد. به تعبیر یکی از نویسندگان «از نظر قانون‌گذار، انتشار انتساب یک الزام است و لذا اگر کسی صریحاً جرمی را به کسی نسبت دهد ولی آن را به‌طور مستقیم به‌طرف برساند به‌گونه‌ای که دیگران مطلع نشوند، نمی‌توان جرم افترا را محقق دانست.» (آقایی نیا، ۱۳۹۹، ص. ۱۰۰) در نهایت، باید گفت با عنایت به دگرگونی‌های پیاپی در صنعت رسانه و ظهور و بروز وسایل متنوع ارتباط جمعی، ذکر عبارت «یا به هر وسیله دیگر» نشان از دوراندیشی قانون‌گذار داشته تا قانونی پاسخگوی اقتضاءات ازمنه مختلف داشته باشد. النهایه لازم بود به‌منظور اجتناب از اختلافات مورد اشاره در این نوشتار، عبارت پیش گفته، به‌صورت «یا به هر وسیله دیگر از این جنس» یا «یا با هر وسیله ارتباط جمعی دیگر» تدوین می‌شد.

محاسن دیدگاه شرطیت اشاعه انتساب

در کنار ادله‌ای که برای دیدگاه قائل به شرطیت اشاعه انتساب ذکر شد، می‌توان محاسنی را برای اتخاذ این رویکرد برشمرد. این رویکرد هم با درون‌مایه افترا در اسلام یعنی «بدنام‌سازی» سازگاری بیشتری دارد، هم با احتیاط و قاعده درأ منطبق است، هم اینکه با اصل تفسیر قوانین کیفری به‌نفع متهم هم‌خوانی بیشتری دارد. ذیلاً به تبیین هریک از این محاسن پرداخته می‌شود.

۱. انطباق با درون‌مایه افترا در اسلام

به یقین اصل چهارم قانون اساسی دربردارنده مهمترین سنجه قانون‌گذاری در جمهوری اسلامی ایران است که همانا اسلامی بودن قوانین می‌باشد.^۱ قرآن کریم به‌عنوان منبع اصلی احکام اسلام آنگاه که به بیان سرگذشت پیشینیان یا نقد تحولات اجتماعی عصر نزول می‌پردازد، پرونده‌های متعددی از افترا را پیش روی مخاطبان می‌گشاید. تأمل و تدبر در آیات مرتبط با بهتان و افترا در قرآن کریم ما را به آنجا رهنمون می‌شود که افترا رفتاری علیه حرمت و حیثیت اجتماعی افراد است؛ به‌گونه‌ای که جبران آن جز با تبرئه فرد از آن اتهام میسر نخواهد بود.

خداوند تعال در خصوص حضرت موسی (ع) می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ آذَوْا مُوسَى فَبَرَّأَهُ اللَّهُ مِمَّا قَالُوا» (احزاب: ۶۹)؛ یعنی «ای کسانی که ایمان آورده‌اید مانند کسانی نباشید که موسی را اذیت کردند پس خداوند او را از آنچه گفتند تبرئه نمود.» مفسران در مورد چیستی آن «اذیت» اتفاق نظر دارند که از

۱. به‌موجب اصل چهارم قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران «کلیه قوانین و مقررات مدنی، جزائی، مالی، اقتصادی، اداری، فرهنگی، نظامی، سیاسی و غیر این‌ها باید براساس موازین اسلامی باشد. این اصل بر اطلاق یا عموم همه اصول قانون اساسی و قوانین و مقررات دیگر حاکم است و تشخیص این امر بر عهده فقهای شورای نگهبان است.»

نوع بهتان و افترا بوده است؛ به عنوان مثال صاحب تفسیر المیزان تصریح دارد: «مراد از این اذیت، مطلق آزارهای زبانی و یا عملی نیست. گرچه مطلق آزار پیامبران حرام و مورد نهی است، ولی در خصوص آیه به قرینه جمله «فَبَرَأَهُ اللَّهُ» خدا تبرئه اش کرد» مراد آزار از ناحیه تهمت و افتراء است، چون این اذیت است که رفع آن محتاج به تبرئه خدایی است.» (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج. ۱۶، ص. ۳۷۴)

نمونه دیگر، ماجرای معروف به «حدیث افک» است که به روشنی بر تخریب شخصیت اجتماعی شخص قربانی بهتان دلالت دارد. خداوند متعال می فرماید: «وَلَوْلَا إِذْ سَمِعْتُمُوهُ قُلْتُمْ مَا يَكُونُ لَنَا أَنْ نَتَكَلَّمَ بِهَذَا سُبْحَانَكَ هَذَا بُهْتَانٌ عَظِيمٌ» (نور: ۱۶)؛ یعنی «چرا هنگامی که آن را شنیدید نگفتید: «ما حق نداریم که به این سخن تکلم کنیم؛ خداوندا منزهی تو، این بهتان بزرگی است؟! تا جایی که این رفتار را به صراحت مصداقی از «اشاعه زشتی در میان اهل ایمان» معرفی کرده می فرماید: «إِنَّ الَّذِينَ يُجِبُونَ أَنْ تَشِيعَ الْفَاحِشَةُ فِي الَّذِينَ آمَنُوا لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَاللَّهُ يَعْلَمُ وَأَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ»؛ یعنی «کسانی که دوست دارند زشتی در میان کسانی که ایمان آورده اند، شیوع یابد، عذاب دردناکی در دنیا و آخرت دارند و خداوند می داند و شما نمی دانید.»

نمونه سوم به داستان حضرت یوسف (ع) مربوط است: آنجا که فرعون وقتی تعبیر خواب خویش را نزد یک زندانی به نام یوسف یافت، گفت: «اتُّنُونِي بِهِ فَلَمَّا جَاءَهُ الرَّسُولُ قَالَ اذْجِعْ إِلَى رَبِّكَ فَاسْأَلْهُ مَا بَالُ النِّسْوَةِ الَّتِي قَطَعْنَ أَيْدِيَهُنَّ إِنَّ رَبِّي بِكَيْدِهِنَّ عَلِيمٌ» (یوسف: ۵۰)؛ یعنی «او را نزد من آورید! پس هنگامی که فرستاده او نزد وی آمد گفت: به سویی صاحب باز گرد، و از او بپرس ماجرای زنانی که دست های خود را بریدند چه بود؟ همانا خدای من به نیرنگ آن ها آگاه است.» مفسران درباره این رفتار یوسف گفته اند: «او می خواست نخست درباره علت زندانی شدنش تحقیق شود و بی گناهی و پاکدامنی اش کاملاً به ثبوت رسد و پس از تبرئه سر بلند آزاد گردد... آری؛ او به شرف و حیثیت خود بیش از آزادی اهمیت می داد.» (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج. ۹، صص. ۴۳۰-۴۳۱)

۲. انطباق با احتیاط و قاعده درأ

زیربنای قاعده درأ، احتیاط است. اهمیت احتیاط در زندگی مسلمانان چنان است که امیر مؤمنان، علی (ع) فرموده اند: «أَخْوَفُ دِينِكَ، فَاحْتِطْ لِدِينِكَ بِمَا شِئْتَ» (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج. ۲۷، ص. ۱۶۷)؛ یعنی «برادر تو دین توست پس تا می توانی در مورد دینت احتیاط کن» و از امام صادق (ع) مروی است که فرموده اند: «خُذْ بِالْأَحْتِيَاظِ فِي جَمِيعِ مَا تَجِدُ إِلَيْهِ سَبِيلًا» (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج. ۲۷، ص. ۱۷۲)؛ یعنی «در همه کارهایی که برایت پیش می آید، احتیاط کن.» و چه کاری خطیرتر از قضاوت که در روایت است: «لِسَانَ الْقَاضِي بَيْنَ جُمَرَتَيْنِ مِنْ نَارٍ حَتَّى يَقْضِيَ بَيْنَ النَّاسِ فَإِمَّا إِلَى الْجَنَّةِ وَإِمَّا إِلَى النَّارِ»؛ یعنی «زبان قاضی در میان دو پاره از آتش است تا اینکه میان مردم قضاوت می کند پس یا در بهشت است یا در آتش» (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج. ۲۷، ص. ۲۱۴).

درأ در لغت به معنای دفع کردن (حسینی واسطی زبیدی، ۱۴۱۴، ج. ۱، ص. ۱۵۰؛ ابن منظور، ۱۴۱۴، ج. ۱، ص. ۷۱)، ساقط کردن و تعطیل کردن (فراهیدی، ۱۴۱۰، ج. ۸، ص. ۶۰) آمده است و در اصطلاح فقه جزایی نیز در همین معنا به کار رفته است؛ نفی مجازات، به دلیل وجود شبهه در جرم بودن رفتار ارتكابی

(عمیدزنجانی و خاوری، ۱۳۸۴، ص. ۱۵۷)؛ چنان‌که در آیه ۸ سوره مبارکه نور آمده است: «وَيَذَرُ عَنْهَا الْعَذَابَ أَنْ تَشْهَدَ أَرْبَعَ شَهَادَاتٍ بِاللَّهِ إِنَّهُ لَمِنَ الْكَاذِبِينَ»؛ آن زن نیز می‌تواند کیفر (زنا) را از خود دور کند، به این طریق که چهار بار خدا را به شهادت طلبد که آن مرد (در این نسبتی که به او می‌دهد) از دروغگویان است و در روایت نبوی است که فرموده‌اند: «ادروا الحدود بالشبهات»؛ یعنی مجازات‌ها را با شبهات دفع نما. رویکرد قانون‌گذار به واژه حد در روایت مذکور، تسری آن به همه اقسام جرایم چه جرایم مستوجب حد چه سایر جرایم بوده است. ماده ۱۲۰ قانون مجازات اسلامی در این خصوص مقرر می‌دارد: «ماده ۱۲۰ - هرگاه وقوع جرم یا برخی از شرایط آن و یا هریک از شرایط مسئولیت کیفری مورد شبهه یا تردید قرار گیرد و دلیلی بر نفی آن یافت نشود حسب مورد جرم یا شرط مذکور ثابت نمی‌شود.»

اگر قرار است خطا و اشتباهی در امر قضاوت رخ دهد، بهتر آنکه این خطا در گستره شفقت و سماحت باشد نه در غلظت و سخت‌گیری. در روایات متعددی خطای حاکم در عدم عقاب مردم، افضل بر خطای او در مجازات کردن ایشان دانسته شده است؛ به‌عنوان نمونه روایت نبوی است که فرموده‌اند: «إِنَّ الْإِمَامَ لَأَنْ يُخْطِئَ فِي الْعَفْوِ خَيْرٌ مِنْ أَنْ يُخْطِئَ فِي الْعُقُوبَةِ» (متقی، ۱۴۰۱، ج. ۵، ص. ۳۰۹)؛ یعنی اگر حاکم از روی خطا عفو کند، بهتر از آن است که به خطا کیفر و عقوبت دهد یا از امام باقر (ع) است که فرموده‌اند: «الْإِدَامَةُ عَلَى الْعَفْوِ أَفْضَلُ وَ أَيْسَرُ مِنَ الْإِدَامَةِ عَلَى الْعُقُوبَةِ» (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج. ۱۲، ص. ۱۷۰)؛ یعنی پشیمانی از عفو و گذشت بهتر از پشیمانی از عقوبت است.

نیز در روایات فراوانی است که صاحبان قدرت را به اتخاذ رویکردهای ارفاقی و شفقت‌محور توصیه می‌کنند؛ به‌عنوان نمونه امام حسین (ع) فرموده‌اند: «إِنَّ أَعْفَى النَّاسِ مَنْ عَفَى عَنْ قُدْرَةٍ» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج. ۷۴، ص. ۴۰۰)؛ یعنی باگذشت‌ترین مردم آن کسی است که با تکیه بر مسند قدرت، عفو داشته باشد یا از امام صادق (ع) است که فرموده‌اند: «الْعَفْوُ عِنْدَ الْقُدْرَةِ مِنْ سُنَنِ الْمُرْسَلِينَ وَ الْمُتَّقِينَ» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج. ۷۱، ص. ۴۲۳)؛ یعنی عفو و گذشت در عین قدرت، روش پیامبران مرسل و متقیان پرهیزکار است. با توجه به آنچه گذشت، رعایت احتیاط و پاسداشت قاعده درأ اقتضا دارد در مواردی که حرمت اجتماعی شاکی به واسطه انتساب جرم به وی مخدوش نشده، بزه افترا را ثابت ندانیم.

۳. انطباق با اصل تفسیر قوانین کیفری به نفع متهم

از جمله نتایج اصل قانونی بودن جرم، اصل تفسیر قوانین کیفری به نفع متهم است. به موجب این اصل در مواردی که ماده‌ای از مواد قانون کیفری مبهم و مجمل و نیازمند تفسیر قضایی است، بر قاضی لازم است آن را به گونه‌ای تفسیر کند که به نفع متهمان باشد؛ به این بیان که افراد کمتری در دایره مجرمیت قرار بگیرند. در این بین گاه تفسیر مضیق قانون کیفری به نفع متهم است و گاهی به عکس، تفسیر موسع به نفع وی است (اردبیلی، ۱۳۹۹، ج. ۱، صص. ۵۲-۵۳).

قانون‌گذار در آخرین تغییرات ماده ۶۹۷، به نادرستی، مجازات افترا را هم‌اندازه مجازات توهین یعنی جزای نقدی درجه شش قرار داده است،^۱ درحالی‌که در نگاه عرف و قضاوت مردم، سرزنش‌پذیری افترا به‌مراتب بیشتر از توهین است؛ اگر بزه توهین غالباً نشان از شدت غضب و ناتوانی فرد بر مهار هیجانات خویش دارد، بزه افترا، در نظر عرف، نشان‌دهنده بی‌تقوایی و نامردمی شدید مرتکب است. در این شرایط یقیناً محکومیت متهم به توهین بازتاب‌های منفی کمتری نسبت به محکومیت وی به افترا دارد و بعید نیز نمی‌باشد که در بازنگری بعدی در مبحث توهین و افترا فاصله معناداری میان مجازات این دو بزه برقرار شود. بنا به آنچه گفته شد، تفسیر قانون به نفع متهم اقتضا دارد با شرط دانستن اشاعه انتساب، مصادیق فاقد این وصف را از ذیل عنوان افترا خارج و در دایره توهین قرار دهیم.

نتیجه‌گیری

برای تحقق بزه افترا وجود شرایطی لازم است که یکی از آن‌ها بدنام‌سازی بزه‌دیده و هتک حرمت اجتماعی بزه‌دیده از طریق «اشاعه انتساب ارتکاب جرم» به او می‌باشد. قانون‌گذار در مستند قانونی بزه افترا یعنی ماده ۶۹۷ از کتاب تعزیرات قانون مجازات اسلامی این شرط را به‌صراحت ذکر نکرده اما با توجه به ادله، امارات و مؤیدات زیر می‌توان به شرطیت اشاعه نائل آمد:

اولاً با تنقیح منای و وسایل و طرق مذکور در ماده ۶۹۷ یعنی «اوراق چاپی یا خطی یا به‌وسیله درج در روزنامه و جرائد یا نطق در مجامع» می‌توان گفت متعلق حقیقی حکم در این ماده «بدنام‌سازی دیگری» است؛ چیزی که جز با اطلاع‌رسانی عمومی میسر نمی‌باشد. ثانیاً سیر تحولات «رفتار انتسابی» در نسخه‌های مختلف مستند قانونی بزه افترا بر تأکید قانون‌گذار بر جنبه «بدنام‌سازی» این بزه دلالت دارد. ثالثاً اقتضای وحدت حکم تبصره و صدر ماده در منطبق قانون‌گذاری، مثبت لزوم وجود شرط اشاعه برای صدر ماده است.

باورمندی به شرطیت «اشاعه انتساب ارتکاب جرم» محاسن متعددی دارد: از سویی این دیدگاه با درون‌مایه افترا در اسلام یعنی «بدنام‌سازی» انطباق دارد و از سوی دیگر با بایسته‌هایی همچون احتیاط، قاعده درأ و اصل تفسیر قوانین کیفری به نفع متهم منطبق می‌باشد.

به‌عنوان الگویی مناسب برای تقنین در این موضوع می‌توان به ماده ۱۸۷ از مجموعه قوانین و مقررات کیفری آلمان مصوب ۱۵ مه ۱۸۷۱ با اصلاحات بعدی^۲ اشاره نمود که علاوه بر تصریح به شرط «ورود آسیب به وجهه قربانی جرم در افکار عمومی» یا همان «بدنام‌سازی بزه‌دیده»، دو حالت اشاعه و عدم اشاعه انتساب را با قید «ارتکاب در ملاء عام یا در جلسه عمومی یا از طریق انتشار مطالب مکتوب» از یکدیگر تفکیک نموده و برای فرض اشاعه، مجازات شدیدتری در نظر گرفته است.

۱. ر.ک. بند «ج» ماده ۱ قانون کاهش مجازات حبس تعزیری، مصوب ۱۳۹۹/۲/۲۳ (روزنامه رسمی، ش. ۲۱۹۱۶، ۱۳۹۹/۳/۲۶).

۲. «ماده ۱۸۷ – هرکس به‌رغم اطلاع کافی‌اش، مطلب خلاف واقعی را در ارتباط با شخص دیگری اظهار یا منتشر نماید که احتمال دارد او را در افکار عمومی خوار و حقیر سازد یا اعتبار او را به مخاطره اندازد، به مجازات حبسی که بیشتر از دو سال نخواهد بود یا جریمه مالی محکوم خواهد شد و در صورتی که جرم مذکور در ملاء عام، در جلسه عمومی یا از طریق انتشار مطالب مکتوب (بند ۳ ماده ۱۱) ارتکاب یابد، مجرم به مجازات حبسی که بیشتر از پنج سال نخواهد بود یا جریمه مالی محکوم خواهد شد.»

منابع

- قرآن کریم.
- آقای‌نیا، حسین. (۱۳۹۲). حقوق کیفری اختصاصی: جرایم علیه اشخاص (شخصیت معنوی). تهران: میزان.
- آقای‌نیا، حسین. (۱۳۹۹). جرایم علیه اشخاص (شخصیت معنوی). تهران: میزان.
- ابن‌منظور، ابوالفضل جمال‌الدین محمد بن مکرم. (۱۴۱۴ق). لسان العرب. بیروت: دار الفکر للطباعة و النشر و التوزیع - دار صادر.
- اردبیلی، محمدعلی. (۱۳۹۹). حقوق جزای عمومی. تهران: میزان.
- انصاری، باقر. (۱۳۹۲). «حمایت از حرمت اشخاص در برابر آزادی بیان». فصلنامه رسانه، (۹۳).
- بیگزاده، رجب. (۱۳۸۲). شیوه‌نامه نگارش قانون. تهران: مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی.
- حر عاملی، محمد بن حسن. (۱۴۰۹ق). وسائل الشیعه. قم: مؤسسه آل‌البیت علیهم‌السلام.
- حلی، حسن بن یوسف بن مطهر. (۱۴۱۳ق). مختلف الشیعه فی أحكام الشریعه. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- دهخدا، علی‌اکبر. (۱۳۷۷). لغت‌نامه دهخدا. تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
- روزنامه رسمی کشور. (۱۳۶۲/۰۸/۲۳، ۱۳۵۲/۰۳/۰۷، ۱۳۷۵/۰۴/۰۴، ۱۳۹۹/۰۳/۲۶). روزنامه رسمی کشور.
- زراعت، عباس. (۱۳۹۲). حقوق جزای اختصاصی (۱): جرایم علیه اشخاص. تهران: جاودانه، جنگل.
- سامانه اداره‌کل حقوقی قوه قضاییه. (بی‌تا). سامانه اداره‌کل حقوقی قوه قضاییه. بازیابی از www.edarehoquqy.eadl.ir
- سامانه روزنامه رسمی کشور. (بی‌تا). سامانه روزنامه رسمی کشور. بازیابی از www.rrk.ir
- سامانه قوانین جمهوری آلمان. (بی‌تا). سامانه قوانین جمهوری آلمان. بازیابی از www.gesetze-im-internet.de
- سامانه ملی آراء قضایی. (بی‌تا). سامانه ملی آراء قضایی. بازیابی از www.ara.jri.ac.ir
- سامانه نشست‌های قضایی. (بی‌تا). سامانه نشست‌های قضایی. بازیابی از www.neshast.org
- شامیاتی، هوشنگ. (۱۳۹۳). حقوق جزای اختصاصی (۱) (جرایم علیه اشخاص). تهران: مجد.
- شرتونی، سعید. (۱۳۷۴). أقرب الموارد فی فصح العربیة و الشوارد. تهران: اداره اوقاف و امور خیریه - دار الأسوه.
- صاحب بن عباد، اسماعیل بن عباد. (۱۴۱۴ق). المحيط فی اللغة. بیروت: عالم الکتب.
- طباطبایی، محمدحسین. (۱۴۱۷ق). میزان فی تفسیر القرآن. قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- عاملی، محمد بن مکی. (۱۴۱۰ق). اللمعه الدمشقیة فی فقه الإمامیه. بیروت: دار التراث - الدار الاسلامیه.
- عمید زنجانی، عباسعلی؛ خاوری، یعقوب. (۱۳۸۴). واژه‌نامه تفصیلی فقه جزا. مشهد: دانشگاه علوم اسلامی رضوی.
- فراهیدی، خلیل بن احمد. (۱۴۱۰ق). کتاب العین. قم: نشر هجرت.
- فیض، علیرضا. (۱۳۹۱). مبادی فقه و اصول. تهران: دانشگاه تهران.
- قلی‌زاده، احمد. (۱۳۷۹). واژه‌شناسی اصطلاحات اصول فقه. تهران: بنیاد پژوهش‌های علمی - فرهنگی نور الانصاف.
- کلانتری، علی‌اکبر. (۱۳۸۲). «تنقیح مناه». فقه، ۱۰(۳۵).
- متقی، علی بن حسام‌الدین. (۱۴۰۱ق). کنز العمال فی سنن الاقوال و الأفعال. بیروت: مؤسسه الرساله.
- مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی. (۱۴۰۳ق). بحار الانوار. قم: مؤسسه الوفاء.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۴). تفسیر نمونه. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- ملک‌افضلی اردکانی، مجتبی. (۱۴۰۱-۱۴۰۲). تقریرات درس اصول و فنون قانونگذاری. یزد: دانشگاه یزد.

میرمحمدصادقی، حسین. (۱۴۰۱). حقوق جزای اختصاصی (۴)، جرایم علیه شخصیت معنوی اشخاص. تهران: میزان.
 نجار، محمدعلی؛ مصطفی، ابراهیم؛ زیات، احمدحسن. (۱۹۸۹). المعجم الوسیط. استانبول: دارالدعوه.
 نجفی، محمدحسن. (۱۴۰۴ق). جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
 واسطی، زبیدی؛ حنفی، محب‌الدین؛ حسینی، محمد مرتضی. (۱۴۱۴ق). تاج العروس من جواهر القاموس. بیروت: دار
 الفکر للطباعة و النشر و التوزیع.
 ولایی، عیسی. (۱۳۸۷). فرهنگ تشریحی اصطلاحات اصول. تهران: نشر نی.

References

The Holy Qur'an.

- Āqāyī-Niyā, Ḥusayn. (1392 SH [2013/2014 CE]). *Ḥuqūq-i kayfarī-yi ikhtisāṣī: Jarāyīm 'alayh-i ashkhāṣ (shakhshīyyat-i ma'navī)* [Specific criminal law: Crimes against persons (moral personality)]. Tehran: Mīzān. (in Persian)
- Āqāyī-Niyā, Ḥusayn. (1399 SH [2020/2021 CE]). *Jarāyīm 'alayh-i ashkhāṣ (shakhshīyyat-i ma'navī)* [Crimes against persons (moral personality)]. Tehran: Mīzān. (in Persian)
- Ibn Manẓūr, Abū al-Faḍl Jamāl al-Dīn Muḥammad ibn Mukārram. (1414 AH [1993/1994 CE]). *Lisān al-'Arab*. Beirut: Dār al-Fikr lil-Ṭibā'ah wa-al-Nashr wa-al-Tawzī' – Dār Ṣādir. (in Arabic)
- Ardabīlī, Muḥammad 'Alī. (1399 SH [2020/2021 CE]). *Ḥuqūq-i jazā-yi 'umūmī* [General criminal law]. Tehran: Mīzān. (in Persian)
- Anṣārī, Bāqir. (1392 SH [2013/2014 CE]). Ḥimāyat az ḥurmat-i ashkhāṣ dar barābar-i āzādī-yi bayān [Protection of personal dignity against freedom of expression]. *Faṣlnāmah-i Rasānah*, (93). (in Persian)
- Bīg-Zādah, Rajab. (1382 SH [2003/2004 CE]). *Shīvah-nāmah-i nigārish-i qānūn* [Style manual for drafting legislation]. Tehran: Markaz-i Pizhūhish-hā-yi Majlis-i Shūrā-yi Islāmī. (in Persian)
- Ḥurr al-'Āmilī, Muḥammad ibn al-Ḥasan. (1409 AH [1988/1989 CE]). *Wasā'il al-Shī'ah*. Qom: Mu'assasat Āl al-Bayt ('a). (in Arabic)
- Ḥillī, Ḥasan ibn Yūsuf ibn Muṭahhar. (1413 AH [1992/1993 CE]). *Mukhtalif al-Shī'ah fi ahkām al-sharī'ah*. Qom: Daftār-i Intishārāt-i Islāmī Vābastah bih Jāmi'ah-'i Mudarrisīn-i Ḥawzah-'i Ilmiyyah-'i Qum. (in Arabic)
- Dihkhudā, 'Alī-Akbar. (1377 SH [1998/1999 CE]). *Lughat-nāmah-i Dihkhudā* [Dehkhoda dictionary]. Tehran: Mu'assasah-'i Intishārāt va Chāp-i Dānishgāh-i Tihirān. (in Persian)
- Rūznāmah-'i Rasmī-yi Kishvar. (1352/03/07, 1362/08/23, 1375/04/04, 1399/03/26 SH [1973, 1983, 1996, 2020 CE]). *Rūznāmah-i Rasmī-yi Kishvar* [The Official Gazette of the Country]. (in Persian)
- Zirā'at, 'Abbās. (1392 SH [2013/2014 CE]). *Ḥuqūq-i jazā-yi ikhtisāṣī (1): Jarāyīm 'alayh-i ashkhāṣ* [Specific criminal law (1): Crimes against persons]. Tehran: Jāvdānah, Jangal. (in Persian)
- Sāmānah-'i Idārah-'i Kull-i Huqūqī-yi Quvvah-'i Qaḍā'iyyah. (n.d.). *Sāmānah-'i Idārah-'i Kull-i Huqūqī-yi Quvvah-'i Qaḍā'iyyah* [Portal of the General Legal Bureau of the Judiciary]. Retrieved from www.edarehoququy.eadl.ir (in Persian)

- Sāmānah-’i Rūznāmah-’i Rasmī-yi Kishvar. (n.d.). *Sāmānah-’i Rūznāmah-’i Rasmī-yi Kishvar* [Portal of the Official Gazette of the Country]. Retrieved from www.rrk.ir (in Persian)
- Sāmānah-’i Qavānīn-i Jumhūrī-yi Ālmān. (n.d.). *Sāmānah-’i Qavānīn-i Jumhūrī-yi Ālmān* [Portal of German Federal Laws]. Retrieved from www.gesetze-im-internet.de (in Persian)
- Sāmānah-’i Millī-yi Ārā-’i Qaḍā’ī. (n.d.). *Sāmānah-’i Millī-yi Ārā-’i Qaḍā’ī* [National database of judicial decisions]. Retrieved from www.ara.jri.ac.ir (in Persian)
- Sāmānah-’i Nishast-hā-yi Qaḍā’ī. (n.d.). *Sāmānah-’i Nishast-hā-yi Qaḍā’ī* [Judicial meetings database]. Retrieved from www.neshast.org (in Persian)
- Shāmbayāfi, Hūshang. (1393 SH [2014/2015 CE]). *Huqūq-i jazā-yi ikhtisāši (1) (jarāyim ‘alayh-i ashkhāsh)* [Specific criminal law (1) (crimes against persons)]. Tehran: Majd. (in Persian)
- Shartūnī, Sa’īd. (1374 SH [1995/1996 CE]). *Aqrab al-mawārid fī fuṣaḥ al-‘Arabīyyah wa-al-shawārid*. Tehran: Idārah-’i Awqāf va Umūr-i Khayriyyah – Dār al-Uswah. (in Arabic)
- Şāhib ibn ‘Abbād, Ismā’īl ibn ‘Abbād. (1414 AH [1993/1994 CE]). *Al-Muḥīṭ fī al-lughah*. Beirut: ‘Ālam al-Kutub. (in Arabic)
- Ṭabāṭabā’ī, Muḥammad Ḥusayn. (1417 AH [1996/1997 CE]). *Al-Mīzān fī tafsīr al-Qur’ān*. Qom: Daftār-i Intishārāt-i Islāmī Jāmi‘ah-’i Mudarrisīn-i Ḥawzah-’i ‘Ilmiyyah-’i Qum. (in Arabic)
- ‘Āmilī, Muḥammad ibn Makkī. (1410 AH [1989/1990 CE]). *Al-Lum‘ah al-Dimashqiyyah fī fiqh al-Imāmiyyah*. Beirut: Dār al-Turāth – Al-Dār al-Islāmiyyah. (in Arabic)
- ‘Amīd Zanjānī, ‘Abbās-‘Alī, & Ya‘qūb Khāvarī. (1384 SH [2005/2006 CE]). *Vāzhah-nāmah-’i tafsīlī-yi fiqh-i jazā* [Detailed glossary of criminal jurisprudence]. Mashhad: Dānishgāh-i ‘Ulūm-i Islāmī-yi Raḍavī. (in Persian)
- Farāhīdī, Khalīl ibn Aḥmad. (1410 AH [1989/1990 CE]). *Kitāb al-‘Ayn*. Qom: Nashr-i Hijrat. (in Arabic)
- Fayḍ, ‘Alī-Riḍā. (1391 SH [2012/2013 CE]). *Mabādī-yi fiqh va uṣūl* [Principles of Islamic jurisprudence and legal theory]. Tehran: Dānishgāh-i Tihirān. (in Persian)
- Qulī-Zādah, Aḥmad. (1379 SH [2000/2001 CE]). *Vāzhah-shināsī-yi iṣṭilāḥāt-i uṣūl-i fiqh* [Terminology of principles of Islamic jurisprudence]. Tehran: Bunyād-i Pizhūhish-hā-yi ‘Ilmī-Farhangī-yi Nūr al-Aṣfiyā’. (in Persian)
- Kalāntarī, ‘Alī-Akbar. (1382 SH [2003/2004 CE]). Tanqīḥ-i manāṭ [Extraction of ratio decidendi]. *Fiqh*, 10(35). (in Persian)
- Muttaqī, ‘Alī ibn Ḥusām al-Dīn. (1401 AH [1980/1981 CE]). *Kanz al-‘ummāl fī sunan al-aqwāl wa-al-qfāl*. Beirut: Mu’assasat al-Risālah. (in Arabic)
- Majlisī, Muḥammad Bāqir ibn Muḥammad Taqī. (1403 AH [1982/1983 CE]). *Biḥār al-anwār*. Qom: Mu’assasat al-Wafā’. (in Arabic)
- Makārim Shīrāzī, Nāshir. (1374 SH [1995/1996 CE]). *Tafsīr-i nimūnah*. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyyah. (in Persian)
- Malik-Afḍalī Ardakānī, Muḥtabā. (1401–1402 SH [2022–2024 CE]). *Taqrīrāt-i dars-i uṣūl va funūn-i qānūngudharī* [Lecture notes on principles and techniques of legislation]. Yazd: Dānishgāh-i Yazd. (in Persian)
- Mīr-Muḥammad-Şādiqī, Ḥusayn. (1401 SH [2022/2023 CE]). *Huqūq-i jazā-yi ikhtisāši (4), jarāyim ‘alayh-i shakhṣiyyat-i ma’navī-yi ashkhāsh* [Specific criminal law (4), crimes against the moral personality of persons]. Tehran: Mīzān. (in Persian)

- Najjār, Muḥammad ‘Alī, Ibrāhīm Muṣṭafā, & Aḥmad Ḥasan Zayyāt. (1989 CE). *Al-Mu‘jam al-wasīṭ*. Istanbul: Dār al-Da‘wah. (in Arabic)
- Najafī, Muḥammad Ḥasan. (1404 AH [1983/1984 CE]). *Jawāhir al-kalām fī sharḥ Sharā‘i‘ al-Islām*. Beirut: Dār Iḥyā‘ al-Turāth al-‘Arabī. (in Arabic)
- Nishast-i Qazā‘ī. (1398 SH [2019 CE]). *Ṣūratjalsah-yi nishast-i qazā‘ī: Nashr yā ‘adam-i nashr dar iftirā’* [Minutes of the judicial meeting: Publication or non-publication in defamation] (Meeting Code: 1399-7133). Judiciary of the Islamic Republic of Iran, Mazandaran, Chalus. (in Persian)
- Wāsiṭī, Zubaydī, Muḥibb al-Dīn Ḥanafī, & Sayyid Muḥammad Murtaḍā Ḥusaynī. (1414 AH [1993/1994 CE]). *Tāj al-‘arūs min jawāhir al-qāmūs*. Beirut: Dār al-Fikr lil-Ṭibā‘ah wa-al-Nashr wa-al-Tawzī‘. (in Arabic)
- Valā‘ī, ‘Īsā. (1387 SH [2008/2009 CE]). *Farhang-i tashrīḥī-yi iṣṭilāḥāt-i uṣūl* [Descriptive dictionary of legal theory terms]. Tehran: Nashr-i Ney. (in Persian)